

Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem

Doç. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM*

Özet

Nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşan atasözleri ve deyimler, bizlere önceki kuşakların yaşam şartları ve gelenekleri hakkında dilsel imgeler aktarırlar. Bu sözlerin özü, iki ayrı düzlemin, yani düz anlam ile yan anlam düzlemlerinin yapısal bileşimine dayanır. Onları doğru anlamak ve yorumlamak hiç de kolay değildir, çünkü asıl anlamlarını kavrayabilmek için bir sözcüce ya da metin içinde geçiyor olmaları gerekmektedir. Bu yetmiyormuş gibi, içerdikleri imgelemin sıradışı olması nedeniyle de bu güçlük bir kat daha artmaktadır.

Anahtar sözcükler: Atasözleri-deyimler, imgelem, düz anlam, yan anlam.

Abstract

Proverbs and idioms, which have been passed down from one generation to the next and have thus reached today, provide use language images with living standards and traditions of former generations. The content of this words is based on the structural combination of the two separate levels, namely denotative meaning and connotative meaning . To understand and interpret them truly is not an easy process, because the proper meaning of this words can be grasped only if they appear in an utterance or in a text. Moreover, this difficulty doubles because of the extraordinary imagination the proverbs and idioms have.

Key words: Proverbs-idioms, imagination, denotative meaning, connotative meaning.

Önceki kuşakların yaşam şartları ve gelenekleri hakkında dilsel imgeler içeren atasözleri ve deyimleri incelemek suretiyle, kültür tarihi açısından pek çok aydınlatıcı bilgiye ulaşılabilmektedir.

Yazılı kültüre geçmiş toplumların çoğu, sonraki kuşaklara aktarmak amacıyla atasözleri ve deyimleri toplamıştır. Ancak bunlar daha önceleri de vardı, daha doğrusu insanlık

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi

tarihi kadar eskidirler. Günümüze ulaşan en eski atasözü derlemeleri Eski Mısır'a (M.Ö. 3.-1. Yy.) kadar uzanmaktadır. Ayrıca, Sümerlerin (M.Ö. 4.-1. Yy.) çivi yazısı ile yazılmış yazıtlarında da atasözlerine yer verildiği bilinmektedir.

Türkçe'deki *atasözü* kavramının etimolojisini incelediğimizde, bu kavramın karşılığı olarak "Divânü Lûgat-it-Türk"de Arapça *mesel* ve Türkçe *sav* sözcükleri ile karşılaşmaktayız. Divan Edebiyatı'nda, bunlardan başka bir de *darbimesel* sözcüğünü görürüz. Kısa bir süre öncesine kadar *atasözü* ve *deyim* kavramlarına birarada *meşhur sözler* denmekteydi.

Atasözü çalışmalarını belirtmek için kullanılan *parömiyoloji* (atasözubilim) kavramı ise, Yunanca *paroimia* ve *logos* sözcüklerinin bileşiminden oluşmaktadır.

Nesilden nesile aktarılacak günümüze kadar ulaşan atasözleri anonim olup, bütün bir tümce şeklindedirler. Kısa ve kalıplaşmış özsözler biçiminde rastladığımız atasözleri, daha önceki kuşakların yargılarını ve gözlemlerini genellikle dilsel bir imge şeklinde, bizlere yaşamımızda yol gösterici birer kural olarak sunarlar.

Deyimler ise toplumca benimsenmiş, genellikle kalıplaşmış sözcük öbeklerinden oluşmaktadır. Benzetme, eğretileme, örtmece gibi değişik söz sanatlarından yararlanan deyimleri, bir hadiseyi, bir durumu betimlemek, ifade etmek için kullanırız. Atasözlerinden farklı olarak, hüküm özelliği taşımayan deyimler, bir tümce içinde örülü olarak kullanılmadıklarında eksik ve anlamsız kalırlar.

Atasözleri ve deyimleri betimlemek ve açıklamak oldukça güç bir iştir. Güncel anlamlarını kavrayabilmek için onların bir sözce ya da metin içinde geçiyor olmaları gerekmektedir. Samuel SINGER,

"Erst in der Verwendung lebt das Sprichwort:
in der Sammlung ist es tot." (bkz. 1939)

[Atasözleri ancak kullanıldıkları takdirde yaşarlar,
derlemelerde ise ölüdürler.]

sözü ile bu görüşümüzü desteklemektedir. Dinleyici, karşısındaki kişinin kullandığı atasözü ve deyimün güncel anlamını, onu ancak sözcenin bağlamı ya da metnin diğer kısımları ile ilişkilendirdiği takdirde çözebilir. Burada atasözü ve deyimün işlevi, konuşmacının düşüncelerini dile getiriyor, hatta bir anlamda destekliyor olmasıdır. Üstelik böylece, hitap edilen kişi ne incitilmiş, ne de mahcup edilmiş oluyor, çünkü dile getirilmek istenen şifreli bir biçimde aktarılıyor. Hitap edilen kişinin görevi ise, sözce içinde geçen atasözü ve deyim ile ne anlatılmak istendiğini bulup, eğer varsa hatasını düzeltmektir.

Ana dili Türkçe olan kişiler dahi, Türkçe atasözleri ve deyimleri anlamakta zorluk çekerler. Bunun da nedeni, “gösterilen”den başka bir de “kastedilen”in bulunuyor olmasıdır ve “gösterilen” her zaman “kastedilen” olmayabiliyor. Lutz RÖHRICH ve Wolfgang MIEDER, bu durumu şu sözle dile getiriyorlar:

“Das Sprichwort meint häufig etwas anderes,
als der Wortlaut zum Ausdruck bringt.” (1977, s.53)

[Atasözleri çok kez, sözcüklerin ifade ettiğinden ayrı bir şey kastederler.]

Olaya atasözleri ve deyimlerin başka dillere çevirisi açısından yaklaştığımızda, konunun daha anlaşılır olacağı inancındayız. Eğer sözkonusu atasözü ya da deyim ödünçleme yoluyla ülkeden ülkeye, dolayısıyla dilden dile yayılmışsa, bu takdirde ilgili atasözü ya da deyim diğer dillerde bire bir karşılıklarını bulmak mümkündür ve başka dillere çevirirken de güçlükle karşılaşılmaz. Örnekler:

“Bahşiş atın dişine bakılmaz.”

(Alm. Einem geschenkt Gaul sieht man nicht ins Maul.)

(İng. Never look a gift horse in the mouth.)

“Son gülen iyi güler.”

(Alm. Wer zuletzt lacht, lacht am besten.)

(İng. He who laughs last, laughs longest.)

“Vakit nakittir.”

(Alm. Zeit ist Geld.)

(İng. Time is money.)

Yok eğer sözkonusu atasözü ya da deyim sadece tek bir dile özgü ise, bu durumda onu başka bir dile çevirirken, onu hedef dilde var olan başka bir imgeyle karşılamak durumunda kalırız. Bu konuda önce bir deymi, sonra da bir atasözünü örnek vermeyoruz.

Bir Türk, Almanca “grün” sözcüğünün ne anlama geldiğini öğrenebilir, aynı şekilde “Wagen” sözcüğünün ne anlama geldiğini de öğrenebilir. Ancak aynı kişi, “grüner Wagen” deyişi ile karşılaştığında, bunu Türkçe’ye doğal olarak “yeşil araba” şeklinde çevirecek, büyük bir olasılıkla bu deyimde “gösterilen”den başka bir de “kastedilen”in bulunduğunu bilemeyecektir.

Thomas MANN'ın "Tonio Kröger" isimli yapıtını Türkçe'ye çeviren Fatih ÖZGÜVEN, kitapta geçen

"Wir sind doch keine Zigeuner im grünen Wagen, sondern anständige Leute, Konsul Krögers, die Familie der Kröger..." (1963, s.216)

şeklindeki ifadeyi Türkçe'ye

"Yeşil arabada yaşayan çingeneler değiliz biz, akli başında insanlarız, Konsul Kröger'in ailesi, Kröger ailesiyiz..." (1983, s.17)

olarak aktarmıştır. Ancak F. ÖZGÜVEN'in Türkçe'de "yeşil araba" şeklinde bulunduğu karşılık, bir deyim değildir artık. Bir deyim oluşturulan sözcükleri başka bir dile bire bir çevirerek, o deyim kaynak dildeki işlevini hedef dile aktarmamız, diğer bir ifadeyle muhafaza etmemiz mümkün değildir. Bunun da nedeni, atasözleri ve deyimlerde geçen dilsel imgelerdir.

Almanca bilgisi çok iyi olmayan bir kimsenin, yukarıdaki tümcede okura verilmek istenen şifreli mesajı anlaması mümkün değildir. Böylesi durumlar karşısında çevirmenin nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusunda şunu söyleyebiliriz.

Almanca tümceyi okuduğumuzda, kendimize, bu tümcenin ya da tümce içinde geçen deyimimiz bizde ne çağrıştırdığını sormamız gerekir. Bu soruyu kendimize sorduğumuzda ve eğer Almanca bilgimiz yeterliyse, gözümüzün önüne çingenelerin marjinal yaşantısı, açık alanda yaşamaları, bir yerden başka bir yere göçüp durmaları gelecektir. İşte, hedef dildeki okurda, yani Türk okurda aynı çağrışımın olması için, kendimize, benzer bir durumda bir Türk yazarın kendini nasıl ifade edeceği sorusunu sormamız gerekir.

Biz, Almanca'daki

"Wir sind doch keine Zigeuner im grünen Wagen..."

ifadesinin Türkçe'ye

"Biz su başında konaklayan çingeneler değiliz..."

"Biz çadırı sırtında dolaşan çingeneler değiliz..."

şeklinde çevrilmesini öneriyoruz.

Bu durum, Türkçe'deki "Ağaç yaş iken eğilir" (Alm. *Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr*) atasözü için de geçerlidir. Bu kez de Türkçe atasözünü Almanca'ya çevireceğimiz zaman, onu hedef dilde var olan başka bir imgeyle karşılamamız gerekiyor.

A. ETHEMOĞLU, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“..., ‘Ağaç yaş iken eğilir’. Almanca’ya çevirirsek şöyle bir cümle çıkacaktır karşımıza: Das Bäumchen biegt sich, der Baum aber nicht mehr. Öğrenciye bu çevirinin, atasözünün gerçek çevirisi olmadığı açıklanınca önce mırın kırın edecektir, bu Almanca’nın da bir dediği bir dediğini tutmuyor, diyecektir. Aynı bilgeliğin, Alman insanı veya toplumu için de geçerli olduğunu, değişenin sadece kelimeler olduğunu öğrenince ise, evrensel insan, Türk insanı ve Alman insanı üçgeni hiç farkına varmadan kurulmaya başlayacaktır kafasında. Çünkü Türkçe’deki ‘yaş ağaç’ Almanca’da yerini ‘Hänschen’e bırakmıştır. ‘Eğilmek’ ise ‘lernen’ olmuştur.” (1987, s.11)

Atasözleri ve deyimleri bir dilden başka bir dile çevirirken karşılaşılan güçlüğü iki temel nedeni vardır. Birincisi, diller arasındaki, daha doğrusu kaynak dil ile hedef dilin yapıları arasındaki farklılıktır. İkincisi ise, yabancı dildeki atasözleri ve deyimler aracılığıyla aktarılan daha önceki kuşakların yargı, gözlem ve yaşam şartlarının çevirmenin yabancısı olduğu bir kültüre ait oluşudur. Dolayısıyla, farklı bir kültürü yansıtan atasözleri ve deyimlerde kullanılan dilsel imgeler de, çevirmenin işini bir hayli zorlaştırmaktadır.

P. CRÉPEAU’un (bkz. Grzybek 1991) görüşüne göre, atasözleri ve deyimlerin özü, iki ayrı imleme düzleminin, yani düz anlam (Alm. denotative Bedeutung) ile yan anlam (Alm. konnotative Bedeutung) düzlemlerinin yapısal bileşimine dayanır. Bir atasözü ya da deyim düz anlamsal düzleminde betimlenen durum önemli değildir; önemli olan, başarılı bir sözce sırasında atasözü ve deyim düzleminin yan anlamsal imleme düzleminin ve ayrıca atasözü ve deyim bağlamını oluşturan durumun temelinde yatan genel düşüncedir.

P. CRÉPEAU’un bu görüşünü, bir örnek üzerinde daha ayrıntılı bir biçimde ele almak istiyoruz.

“Denize düşen yılanı sarılır” atasözü, bir Türk için gerek düz anlam, gerekse yan anlam düzleminde bir anlam ifade ederken, bir yabancı için durum böyle olmayabilir. Eğer kişi, atasözünün yan anlamsal düzlemine yabancı ve onun hangi bağlamda kullanıldığını bilmiyor ise, atasözünü oluşturan sözcükler yalnız başlarına onun için bir şey ifade etmezler. Ancak belirtmeliyiz ki, bu durum aynı kültüre mensup kişiler arasında dahi ortaya çıkabilmektedir. Bu duruma gerek kültüriçi (Alm. intrakulturell) düzlemde, gerekse kültürlerarası (Alm. interkulturell) düzlemde rastlamak olasıdır.

düz anlamsal düzlem

“Denize düşen
yılana sarılır.”

Atasözünün hedef
dile bire bir çevirisi

yan anlamsal düzlem

Bu bağlamda, Noam CHOMSKY'nin “standart model” adı verilen ve dilin yapısını ve işleyişini incelediği kurama değinmekte fayda var. N. CHOMSKY'nin bu kuramına göre dizim, derin yapı ve yüzeysel yapıdan oluşmaktadır. Derin yapıda, tümcelerin anlamsal yorumları için gerekli bütün dizimsel öğeler belirlenmektedir, diğer bir ifadeyle, derin yapı, anlamsal öğeleri içermektedir.

Bir tümcede yer alan birimler arasında bağdaşma koşulları, dolayısıyla o tümcenin mantığa uygun, kabul edilebilir olması, seçim sınırlaması (Alm. Selektionsbeschränkung) ile sağlanmaktadır. Örneğin, “Balık (suda) yüzüyor” tümcisinde özneyle yüklem arasında bir bağdaşabilirlik varken, “Balık kavağa çıkınca” deyimini, dilbilgisine uygun olduğu halde, öğeler arasında bağdaşabilirlik olmaması nedeniyle bir aykırı tümce oluşturmaktadır. Çünkü “balık”, sudan dışarı çıkamayan bir canlıyken, “kavağa çıkmak”

gibi ancak karada yaşayan ve fiziksel yapısı, yani el, kol ve ayakları tırmanmaya uygun bir canlının yapabileceği bir eylemle bağdaştırılmış.

Sonuç olarak, “*Cins horoz yumurtada öter*”, “*kuyruklu yalan*”, “*taş yürekli*” gibi daha yüzlercesini sayabileceğimiz atasözleri ve deyimleri işittiğimiz ilk anda duraklamakta, içerdikleri sıradışı imgelemden ötürü yorumlamakta güçlük çekmekte ve “Mutlaka yanlış işitmişimdir” diye düşünmekteyiz. Oluşan bu yadırgamanın nedeni, bağdaştırılan öğelerin anlam açısından birbirleriyle uyumsuzmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bu durum yeni ve birbirleriyle bağdaştırılamayacak kavramların bir arada kullanılmalarından kaynaklanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKSOY**, Ömer Asım (1989): Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ETHEMOĞLU**, Armağan (1987): “Almanya’daki Türk Çocuklarının Dil Öğreniminde Çeviri Derslerinin Yeri.” Türkoloji Çalışmaları ve F. Almanya’daki Türk Çocuklarının Eğitim-Kültür Problemleri Sempozyumu 20-21 Eylül 1985, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s.7-12.
- GRZYBEK**, Peter (1991): “Das Sprichwort im literarischen Text.” Sprichwörter und Redensarten im interkulturellen Vergleich. (Hrsg. von Annette Sabban, Jan Wirrer). Opladen. s.187-205.
- MANN**, Thomas (1963): Tonio Kröger. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- MANN**, Thomas (1983): Tonio Kröger (Çev. Fatih Özgüven), İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- RÖHRICH**, Lutz u. Wolfgang **MIEDER** (1977): Sprichwort. Stuttgart: Metzler.
- SINGER**, Samuel (1939): “Sprichwortstudien.”, Schweizer Archiv für Volkskunde 37.